

В.М.Даниленко (Київ)

Д.Я.Бондаренко
Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады. – Одесса, 2004. – 189 с.

Серед багатьох аспектів загальної проблеми історії створення та діяльності Української Центральної Ради (УЦР) відносини з Росією є одним із головних напрямів у роботі Ради в березні–жовтні 1917 р. Ця тема привертає увагу багатьох дослідників. До того ж, історія стосунків із північним сусідом є цікавою й для широкої громадськості. Протягом зазначеного періоду УЦР виступала за автономію України в складі федеративної Російської республіки. Намагаючись утілити в життя цю програму, вона доклала значних зусиль для її здійснення – відрядження до Петрограда делегацій, ведення переговорів, пошук компромісів із Тимчасовим урядом (ТУ), спроби спертися у своїй діяльності на законодавчі документи. Розвиток цих стосунків значною мірою впливав і на загальну політичну ситуацію в Україні.

Одразу звернемо увагу на те, що загальний тон рецензованої праці та й сама позиція автора випадає із уже усталених уявлень про події 1917 р. в Україні. Тому доцільно розглянути це дослідження докладніше та висловити низку зауважень і міркувань із цього приводу. Насамперед відзначимо, що головний акцент у рецензії робиться на інтерпретації й аналізі суто історичних подій, залишаючи поза увагою теоретичні та методологічні засади дослідження. Підкреслимо також, що автор монографії, дослідивши певну кількість документів і літератури з теми, роботу будував, головним чином, на джерелах російських архівів (Москва й Санкт-Петербург). І це суттєво вплинуло на спрямованість головних ідей праці.

Відомо, що, беручи в руки книгу, перше, на що читач звертає увагу, це анотація. Тому одразу впадає у вічі твердження: “Вперше у вітчизняній історичній науці автор, використовуючи історико-юридичний підхід, характеризує специфіку відносин Тимчасового уряду й Української Центральної Ради як інституту державної влади та суспільно-політичної організації, що претендувала на владу в краї”. По-перше, відзначимо, що вся новітня українська історіографія, присвячена історії УЦР, так чи інакше торкається цих відносин. По-друге, існує відома книга дослідника О.Юрченка “Українсько-російські стосунки після 1917 р. у правовому аспекті”, яка вийшла друком у Мюнхені ще 1971 р. З її назви зрозуміло, що в ній робиться акцент саме на юридичний аспект проблеми. Напевно, автор рецензованої праці незнайомий із цим виданням, оскільки в монографії нема посилань на це дослідження, відсутнє воно й у списку літератури. До речі, і в розділі, присвяченому історіографії проблеми, відзначається, що проблема відносин ТУ й УЦР практично не розглядалася, за винятком відомої статті В.Манілова, опублікованої в журналі “Летопись революции” у 1927 р.

У цьому ж сюжеті викликає подив і характеристика опублікованих джерел. Насамперед головну увагу автор приділяє збірнику документів “Революция и националь-

ний вопрос”, виданому в Москві в 1930 р. А двотомному виданню “Українська Центральна Рада. Документи і матеріали” (К., 1996) він присвятив лише кілька речень, констатуючи, що цей збірник є найбільш повним¹, хоча останній, поряд з архівними документами, на сьогоднішній день є головним джерелом вивчення історії та діяльності УЦР.

Що стосується характеристики Української Центральної Ради, яка наводиться у книзі, то слід сказати таке: автор неодноразово наполягає на тому, що УЦР була лише громадсько-політичною організацією (в іншому випадку – просто громадською організацією), тому вона не могла претендувати на рівноправні взаємини із Тимчасовим урядом, тим більше на владу в Україні. Зауважимо, що більшість сучасних українських дослідників дотримується думки, що такою УЦР була лише на початку своєї організації в березні 1917 р. Уже протягом весни–літа в процесі розвитку революції, після переобрання її складу на Всеукраїнському національному з’їзді (квітень 1917 р.), вона була доповнена представниками Всеукраїнських рад військових, селянських та робітничих депутатів, Генерального військового комітету. Улітку Рада в останній раз поповнювалася представниками неукраїнських організацій. Усього їм було надано 202 мандата дійсного членства та 51 кандидатський. За матеріалами VI загальних зборів УЦР, склад дійсних членів Ради становив 639 мандатів. Улітку 1917 р. УЦР не мала серйозного політичного конкурента в Україні, що визнавалось як так званою “неукраїнською демократією”, так і самим Тимчасовим урядом. Безумовно, Центральна Рада так і не була обрана на основі загального виборчого права, що могло б стати підґрунтям легітимності її влади, але вона очолила український національно-визвольний рух і в результаті своєї діяльності стала якщо й не парламентом у повному розумінні цього слова, то перетворилася на орган із визначеними законодавчими функціями. Сам автор вказує на те, що “в період революції вимагати режиму законності неможливо, бо революція і є виявом беззаконня в тому сенсі, що вона є ланкою існуючого державного устрою та правопорядку”².

Однією з передумов створення Української Центральної Ради автор монографії називає особисті риси М.Грушевського, лідерів українства, їхнє “уражене самолюбство”, мотивуючи це тим, що у виконавчому комітеті Ради об’єднаних громадських організацій (РОГО) Києва, а також у губернському виконавчому комітеті представництво українського руху було репрезентовано досить повно³. По-перше, відзначимо, що РОГО організувалася паралельно з Українською Центральною Радою. Перше засідання її виконкому відбулося 4 березня. І саме в ці дні (3–4 березня) формувався склад УЦР. Тому посилення на існування Ради об’єднаних громадських організацій є некоректним – навіщо було створювати ще одну структуру? По-друге, погоджувачись з автором у тому, що особистість лідерів впливає на справу, якою вони керують, зазначимо тільки, що говорити про “уражене самолюбство” М.Грушевського, яке начебто було однією з причин створення УЦР, не можна, виходячи з того історичного фактажу, який він оперує. Весь переговорний процес між УЦР і ТУ протягом весни–осені 1917 р. точився навколо питання національно-територіальної автономії, її меж, органів управління, повноважень. Дискусії тривали досить довго й жодного разу представники Центральної Ради не говорили про відокремлення від Росії. На думку багатьох сучасних вітчизняних істориків, саме гасло автономії України забезпечило Раді могутню народну підтримку протягом 1917 р. Більше того, після жовтневого перевороту в Петрограді та усунення Тимчасового уряду від влади, УЦР, засудивши дії більшовиків, ухвалила III Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки й не поривав зв’язок із Росією. До кінця 1917 р. Центральна Рада та її провідники робили спроби організації Російської держави на федера-

Щодо цілей і завдань УЦР, треба зауважити, що на першому етапі її діяльності політична орієнтація та цілі були досить невиразними. Але з розвитком подій і формуванням самої Ради, під впливом її лідера М.Грушевського викристалізувалися дві головні ідеї, що стали підґрунтям всієї діяльності УЦР – це ідеї народництва та федералізму.

У своїй книзі Д.Бондаренко робить припущення, що стратегічною метою Центральної Ради була повна незалежність від Росії. Доказом цього він вважає, по-перше, концепцію “широкої національно-територіальної автономії”, по-друге, прагнення Ради до створення власної армії⁴. Незрозумілою виглядає позиція автора в трактовці згаданої концепції, виходячи з того історичного фактажу, яким він оперує. Весь переговорний процес між УЦР і ТУ протягом весни–осені 1917 р. точився навколо питання національно-територіальної автономії, її меж, органів управління, повноважень. Дискусії тривали досить довго й жодного разу представники Центральної Ради не говорили про відокремлення від Росії. На думку багатьох сучасних вітчизняних істориків, саме гасло автономії України забезпечило Раді могутню народну підтримку протягом 1917 р. Більше того, після жовтневого перевороту в Петрограді та усунення Тимчасового уряду від влади, УЦР, засудивши дії більшовиків, ухвалила III Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки й не поривав зв’язок із Росією. До кінця 1917 р. Центральна Рада та її провідники робили спроби організації Російської держави на федера-

тивних засадах, виступивши з ініціативою про утворення федеративного уряду всіх республік і країв Росії. На цю справу вони витратили багато сил та часу, які виявилися марними, за що згодом їх багато критикували.

Стосовно проблеми українізації армії, автор монографії інтерпретує її як ще один доказ “самостійницької спрямованості” політики УЦР. Він підкреслює, що існування власної армії є необхідним атрибутом суверенної держави. У цьому зв’язку звернімося до монографії В.Голубка “Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу”⁵, спеціально присвяченої складному процесові розвитку українського військового руху. Розглядаючи цей рух протягом весни 1917 р., дослідник констатує, що лідери УЦР, не очікуючи великого розмаху національного військового руху, не могли втиснути його в рамки національно-територіальної автономії. Сила ж його “виявилася настільки могутньою, що Центральна Рада мимоволі змушена була піти їй назустріч, підтримавши ідею українізації армії”⁶. За висновками В.Голубка, зростання національної свідомості серед сотень тисяч українських солдатів протягом літа 1917 р. стикалося не тільки із перешкодами з боку російських урядових і військових властей, а й із нерозумінням значення армії в державному відродженні України з боку її тогочасного політичного проводу⁷. Тому українізацію армії слід розглядати не з позиції створення Центральною Радою власної армії, а як одну з могутніх течій українського національного руху.

На цьому фоні виглядають тенденційними наведені Д.Бондаренком приклади про створення естонських, латвійських, фінських та інших національних військових частин, що, на думку дослідника, було обумовлено мовними особливостями цих народів, для яких “російська мова не була рідною та, вірогідно, рядовий склад цих частин не розумів російської”⁸. Тобто, за логікою автора, якщо рядовий українець російську мову розумів, то його прагнення до національного самоусвідомлення було апріорі антиросійським.

Звернімо увагу також на суперечність між твердженням Д.Бондаренка про те, що насправді УЦР не мала підтримки ані у великих містах (українські партії програли вибори до органів місцевого самоврядування в липні–серпні 1917 р.), ані серед селянства (відсутність будь-якого інтересу до державно-політичних питань на тлі всеперемагаючої жаги до землі), ані в середовищі робітничого класу (здебільшого зрусифікованого, за визначенням автора, “росіян за самосвідомістю”). Про все це автор пише на кількох сторінках досить докладно. Та висновком, що одним із стратегічних прорахунків Тимчасового уряду у травні–червні 1917 р. була недооцінка сили сепаратизму в Україні. Звісно виникає запитання – навіщо рахуватися із вимогами УЦР, якщо в Україні вона не мала жодного впливу?

Тепер, що торкається саме стосунків УЦР і ТУ в травні–серпні 1917 р. Відзначимо одразу, що цьому періоду Д.Бондаренко відводить головне місце у своїй праці. Значну увагу він приділив сюжету про переговори української делегації із Тимчасовим урядом у травні 1917 р. Автор неодноразово повертається до них у контексті інших сюжетів монографії. Для Д.Бондаренка, як це стає зрозумілим із роботи, вони є відправною точкою в складанні та розвитку взаємин між ТУ й УЦР. Із викладеного в праці матеріалу видно, що автор дотримується думки про те, що позиції сторін, які сформувалися саме в той час, ніяким чином принципово не змінювалися. Тому й ми більш докладно розглянемо цей сюжет.

Автор, насамперед, приділяє увагу двом ключовим документам, що стосуються відносин ТУ й УЦР у травні–червні 1917 р., а саме – “Докладний записці делегації Української Центральної Ради Коаліційному Міністерству та виконавчому комітету Ради робітничих і солдатських депутатів” і “Наказу делегації Центральної Ради до Тимчасового уряду”. Нагадуючи читачеві, що в сучасній українській історіографії травневі переговори розглядаються як спроба Ради вирішити проблему української автономії правовим шляхом, дослідник стверджує, що є всі підстави дотримуватися іншого погляду. І як доказ своєї думки цитує спомини М.Грушевського, де останній називає Тимчасовий уряд “ханською ставкою”, із чого робиться висновок, що лідер Ради наперед не був готовий до конструктивного діалогу із центром. Саме “Докладна записка”, на думку автора, за своєю тональністю та змістом (складалася вона з низки вимог, які неможливо було виконати: участь українських представників у майбутній мирній конференції; відсутність певних визначень: географічні межі автономії, розподіл повноважень між центром та автономією тощо); а також відсутність в українській делегації альтернативних пропозицій,

спеціалістів-професіоналів та інші фактори обумовили те, що сторони розмовляли різними мовами. Українська делегація оперувала революційними поняттями, а центр намагався отримати відповіді на конкретно-юридичні питання. Тому травневі переговори були приречені на невдачу. І на завершення: “Схвалення міфічної “ідеї” без конкретного розмежування повноважень і визначення меж автономії надавало б Центральній Раді шанс будувати дану автономію за своїми принципами, посилаючись на те, що “ідея” схвалена Тимчасовим урядом”⁹.

Із рядом аргументів Д.Бондаренка можна погодитись, але, за визначенням дослідника В.Верстюка, основною метою поїздки української делегації до Петрограда в травні 1917 р. було не негайне проголошення автономії, а тільки спробувати “розчистити шлях до неї, підписати протокол про наміри”¹⁰. Отже, якщо сторони й “розмовляли різними мовами”, то не тільки тому, що не мали відповідей на конкретно-юридичні запитання уряду, а й тому, що кабінет міністрів та й узагалі вся російська громадськість були не готові перейти від декларації права націй на самовизначення до практики. Апелювання ж до прикладів Фінляндії та Польщі тут не коректне. І ось чому. На початку березня 1917 р. уряд відновив конституцію Фінляндії та пообіцяв якнайшвидше скликати фінляндський сейм. Однак уже 18 липня Тимчасовий уряд видав маніфест про розпуск цього сейму, пояснюючи своє рішення відомою тезою про те, що він не може дозволити сейму Фінляндії випередити волю майбутніх Всеросійських Установчих зборів. У середині березня було опубліковано відозву Тимчасового уряду до поляків, яка визнавала за останніми всю повноту права на самовизначення й створення незалежної польської держави. Нагадаємо тільки, що в той час територія Польщі була окупована військами Німеччини й Австро-Угорщини.

Цікаво, що, приділяючи досить пильну увагу проблемі автономізації національних регіонів Росії протягом 1917 р., указуючи на відновлення ТУ автономії Фінляндії, оголошення ним незалежності Польщі, отримання національно-територіальної автономії Естонією та Латвією, автор, посилаючись на непомірні територіальні претензії України, вважає вимоги українського руху неправомірними. І, підбиваючи підсумки, цитує “Нову жизнь” – “проведення автономії в життя в період війни неможливе”, тим самим відмовляючи Україні в праві навіть висувати вимогу створення національно-територіальної автономії.

Закінчуючи сюжет про травневі переговори, дослідник ще раз підкреслює, що українська сторона обрала невдалий момент і невірний тон для висунування своїх вимог. А Тимчасовий уряд, зі свого боку, хоч і був готовий до обговорення українського питання, втратив час у його вирішенні, недооцінив його значення й тим самим віддав ініціативу УЦР¹¹. Зробимо кілька зауважень. По-перше, документи свідчать, що з погляду українських лідерів, момент для поїздки до Петрограда здавався досить сприятливим. Після квітневої урядової кризи був створений новий коаліційний склад петроградського кабінету, до якого ввійшли представники соціалістичних партій, на підтримку яких розраховувала українська делегація. По-друге, ще раз наголосимо, що в завдання делегації не входило отримати від центру негайне затвердження автономії України, а лише принципове позитивне ставлення уряду до цієї ідеї. У декларації писалося так: “Тимчасовий уряд ... вважає своїм обов’язком зараз же оголосити, що він рахує цілком справедливим і обґрунтованим відновлення української автономії ... і, вбачаючи в ній підставу міцного зв’язку великого українського народу з Російською державою, буде цілком сприяти її здійсненню, залишаючи санкцію автономії України Російським Установчим зборам”¹². По-третє, із самого ходу переговорів, зустрічей, факту передачі справи до юридичної наради при ТУ, зволікання з відповіддю, та в результаті повідомлення про те, що уряд у змозі задовольнити лише одну вимогу з дев’яти, висунутих у “Докладній записці” УЦР, і відмова по інших на суто формальних підставах свідчать про неготовність російського уряду змінювати своє ставлення до України та взагалі прислухатися до її очікувань, небажання виявити інтерес до подій у краї й проаналізувати ситуацію.

Отже, відмова ТУ, безумовно, призвела до радикалізації позицій Центральної Ради. Але, як стверджує дослідник, “радикалізацію низів формувала сама Рада на чолі з М.С.Грушевським”, що стала на шлях відкритої конфронтації з урядом, формуючи собі “широку підтримку розкладеної солдатської маси”¹³. Але І і II всеукраїнські військові з’їзди, кожний з яких продемонстрував роботу понад 25 000 делегатів, складно охарак-

теризувати як “формування Радою радикалізації низів”. Їх плідна, як свідчать документи, робота, навряд чи могла бути зорганізована “розкладеною солдатською масою”.

Однак можна цілком погодитися з іншим твердженням автора, що саме політика Тимчасового уряду в українському питанні в травні–червні призвела до прямо протилежних результатів, у тому числі й “до консолідації українського руху навколо УЦР та радикалізації настроїв у самій Раді”¹⁴.

У висновках до першого розділу Д.Бондаренко називає п’ять основних суперечностей між ТУ та УЦР. Головні думки дослідника цілком узгоджуються із висновками юридичної наради при Тимчасовому уряді на травневі вимоги української делегації. Додамо також, що теза про ідеологічну несумісність двох інституцій, що насправді не викликає сумнівів, в інтерпретації автора явно потребує більшого обґрунтування. Твердження про те, що уряд обстоював верховенство закону, права людини та приватну власність, а Рада у своїх діях керувалася винятково принципами правового нігілізму не впливає з наведеного дослідником матеріалу.

Другий розділ своєї праці Д.Бондаренко починає з подій червня 1917 р. Автор констатує, що проігнорувавши українські травневі вимоги, Тимчасовий уряд тим самим сприяв радикалізації вимог національних організацій, втратив можливість контролювати ситуацію в краї, що свідчило про непередбачливість політики центру щодо України. Із цим важко не погодитись. Однак це твердження вступає в суперечність з уже розглянутим першим розділом книги, в якому Д.Бондаренко доводить безпідставність вимог українського руху та лідерів УЦР і цілком схвалює позицію ТУ, який робив спроби перейти до демократичної практики в переговорах із представниками національних рухів. За словами автора, це дало позитивний результат у стосунках із Фінляндією, у вирішенні білоруського, польського й литовського питань. Однак тільки за умов, “коли “периферія” правильно розуміла завдання та можливості центру, а не відстоювала пріоритети своїх вузьких інтересів над загальнодержавними”¹⁵. Наведене визначення яскраво характеризує позицію дослідника й окреслює його особисті симпатії.

Події кінця червня–серпня 1917 р. розглядаються автором як доказ того, що позиції УЦР, які склалися на кінець червня 1917 р., по суті, не зазнали жодних змін. Були тільки періоди, коли вдавалося досягти хиткого компромісу, та періоди конфронтації. На думку більшості сучасних дослідників, відносини між двома інституціями з травня по серпень 1917 р. розвивались і набули певних формальних ознак. Але з висновком автора про те, що протягом осені ситуація мала вигляд, коли центр займав пасивно-вичікувальну позицію в українському питанні й фактично ігнорував діяльність УЦР та її органів, Центральна Рада, у свою чергу, користуючись послабленням тиску центру, робила кроки для розширення меж своїх повноважень, можна цілком погодитися.

Розглядаючи проблему ліпшевої урядової кризи, Д.Бондаренко стверджує, що в сучасній вітчизняній історіографії угода між ТУ та УЦР, досягнута на початку липня 1917 р., трактується лише як привід до відставки міністрів-кадетів Тимчасового уряду, причини ж були іншими. Зазначимо, що такої думки дотримуються далеко не всі історики. Так, зокрема, доволі часто цитований у монографії дослідник В.Верстюк¹⁶, у свою чергу, звертаючись до свідчень І.Церетелі, прямо вказує, що саме затвердження урядом декларації з приводу зазначеної угоди стало причиною розриву урядової коаліції.

Викликають зауваження й сюжети про З’їзд поневолених народів Росії, III Універсал Центральної Ради. А такі події, як участь української делегації в Брест-Литовських мирних переговорах, створення Ради Народних Міністрів, визначення дати проведення виборів до Українських Установчих зборів та ін. часто вирвані з історичного контексту й трактуються тільки як доказ давнього, незадекларованого публічно, але дійсного завдання всієї діяльності УЦР – створення незалежної української держави.

У заключній частині дослідження Д.Бондаренко ще раз підкреслює головні висновки розділів монографії. Звернемо увагу на резюме автора. Виходячи з викладеного в праці матеріалу, прорахунків ТУ в українській політиці, дослідник робить висновок, що “єдиним можливим рішенням даного питання був силовий варіант”(!), а не пошук компромісів та переговорів, як це робив Тимчасовий уряд. На завершення дослідник ще раз наголошує, що УЦР – це ніщо інше, як суспільна організація етнічного толку й визнання за нею права на відбиття інтересів цілого народу є небезпечним прецедентом в історії Росії 1917 р.¹⁷ Коментарі, як кажуть, зайві.

Таким чином, ознайомившись із працею Д.Бондаренка, можна констатувати, що автор, дослідивши велику кількість документів, опрацювавши літературу з теми, дійшов парадоксальних висновків – Українська Центральна Рада, історія якої має величезну історіографію (як пореволюційного часу, так і новітню), була лише суспільною організацією й Тимчасовому урядові не варто було рахуватися з її вимогами. Напрошується запитання: “Навіщо авторові було “город городити”?”

¹ *Бондаренко Д.Я.* Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады. – Одесса, 2004. – С.6.

² Там же. – С.87.

³ Там же. – С.42.

⁴ Там же. – С.44–45.

⁵ *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997.

⁶ Там само. – С.56.

⁷ Там само. – С.72.

⁸ *Бондаренко Д.* Указ. соч. – С.44.

⁹ Там же. – С.71.

¹⁰ *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К., 1997. – С.140.

¹¹ *Бондаренко Д.* Указ. соч. – С.88.

¹² Цит. за: *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. – С.140.

¹³ *Бондаренко Д.* Указ. соч. – С.79.

¹⁴ Там же. – С.53.

¹⁵ Там же. – С.56.

¹⁶ *Верстюк В.Ф.* Вказ. праця. – С.166–167.

¹⁷ *Бондаренко Д.* Указ. соч. – С.158.

О.Б.Кудлай (Київ)